

Tarsus Roma Hamamı Geç Antik Opus Sectile Döşemesi

The Late Antique Opus Sectile Pavement of Tarsus Roman Bath

Işık ADAK ADIBELLİ*

(Received 30 January 2020, accepted after revision 19 August 2020)

Öz

Tarsus şehir merkezinde bulunan Roma Hamamı kurtarma kazıları sırasında II. bölgede yer alan 2. açmada oldukça iyi korunmuş bir opus sectile zemin kalıntısı ortaya çıkarılmıştır. Makalenin amacı söz konusu opus sectileyi tanıtmak ve değerlendirmektir. Çalışmada öncelikle döşemenin yerinde incelenmesi yapılmıştır. Bir kısmı tahrip edilen, bir kısmı da toprak altında kalan kalıntının, ölçüleri alınmış, fotoğrafları çekilmiş, 3D tarama ile rölövesi çıkarılmış ve restitüsyon çiziminde eksik bölümleri tamamlanmıştır. Tarihlendirilmesi ve yorumlanmasında ise tabakasındaki veriler temel alınmış ayrıca benzerleri ile karşılaştırmalar da yapılmıştır.

Geometrik opus sectile tipindeki döşememiz dikdörtgen biçimli 15 panodan oluşmaktadır. Beş farklı tipte bezeme kullanılan panoların araları geniş bantlarla ayrılmıştır. Motiflerde sekizgen, altıgen, kare, dikdörtgen ve üçgen biçimli, küçük ve orta boy plakalar kullanılmıştır. Bu plakalar ise siyah/füme tonlarında mermerler (nero antico/bigio antico), gri/beyaz renklerde damarlı mermerler (marmo bianco) ve sarı tonlarındaki (giallo antico?) miyosen kireç taşları ve travertenlerden oluşur.

Opus sectile, hamam büyük ölçüde küçüldükten sonra işlevi değiştirilen ve olasılıkla bir dinlenme salonu veya şapele çevrilen bölümü için taban döşemesi olarak yapılmış ve İS V. yüzyıldan VII. yüzyılın ortalarına kadar (Geç Antik Çağ'da) kullanılmıştır. Döşemenin bu süreçte hasara uğradığı, bazı panolarda motifleri oluşturan örüntüde olması gerekenden farklı renklerde taşlar kullanılarak yapılan, yenileme ve tamirat izlerinden belli olmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tarsus, Roma Hamamı, geometrik opus sectile, Geç Antik Çağ, restitüsyon.


Abstract

During the salvage excavations in the ruins of the Roman Bath in the city center of Tarsus, In trench 2 of area II, a well-preserved opus sectile floor was discovered. The aim of this article is to introduce and evaluate the opus sectile aforementioned. In this study, the pavement was firstly examined on site. Measurements and photographs were taken, measured drawing was made by 3D scanning and the missing sections were completed by the restitution drawing of the ruins, partly destroyed and partly under the cross sections. The dating and interpretation of the opus sectile was based on the data in the stratum and was compared with the similar ones.

The pavement is of geometric opus sectile type and consists of 15 rectangular panels. Five different types of decoration were used in the panels and the panels were separated by wide bands. Octagonal, hexagonal, square, rectangular and triangular; small and medium - sized plates are used in motifs. The plates used here are predominantly composed of black / smoked marbles (nero antico/bigio antico), gray /white veined marbles (marmo bianco) and yellow (giallo antico?) tones of miocene limestones and travertines.

The opus sectile was probably paved for the section which was converted into a lounge or a chapel after the bath shrank, considerably and it was used from the beginning of the Vth century to the middle of the VIIth century AD (Late Antiquity). The damage to the pavement in this process is understood from the traces of renovating and repairing because of using stones of different colors, in some panels than they should have been in the pattern that forms the ornaments.

Keywords: Tarsus, Roman Bath, geometric opus sectile, Late Antiquity, restitution.

* Işık Adak Adıbelli, Ahi Evran Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Kırşehir, Türkiye.  <https://orcid.org/0000-0002-4078-0123>. E-posta: adakadibelli@hotmail.com

Çalışmalar Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, BAP koordinatörlüğünün PYO. Fen. 4001.12.038 sayılı projesi ile finanse edilmiştir. Ayrıca Tarsus Belediyesi ve Tarsus Ticaret ve Sanayi Odası tarafından lojistik destek sağlanmıştır. Adı geçen kurumlara katkıları için teşekkür ederim.

Giriş

Akdeniz bölgesinin doğusunda yer alan Tarsus konumu, iklim şartları ve Kydnos (Berdan) nehrinin suladığı verimli toprakları ile çağlar boyunca önemli bir cazibe merkezi olmuştur. Şehir merkezinin günümüze kadar değişmeden gelmesi yapılaşmaların antik kalıntıların üzerinde veya etrafında devam etmesine sebep olmuştur. Böylece Antik Çağ'dan beri süre gelen tahribat yoğunlaşmış, birçok yapı ya yok olmuş ya da toprak altında kalmıştır. Tespit edilebilen az sayıdaki kalıntı da şehir içinde birbirinden kopuk alanlarda yer almaktadır. Bu sebeple şehirde gerçekleştirilen kazılar ayrı çalışmalarla biri diğerinden bağımsız olarak yapılmıştır.

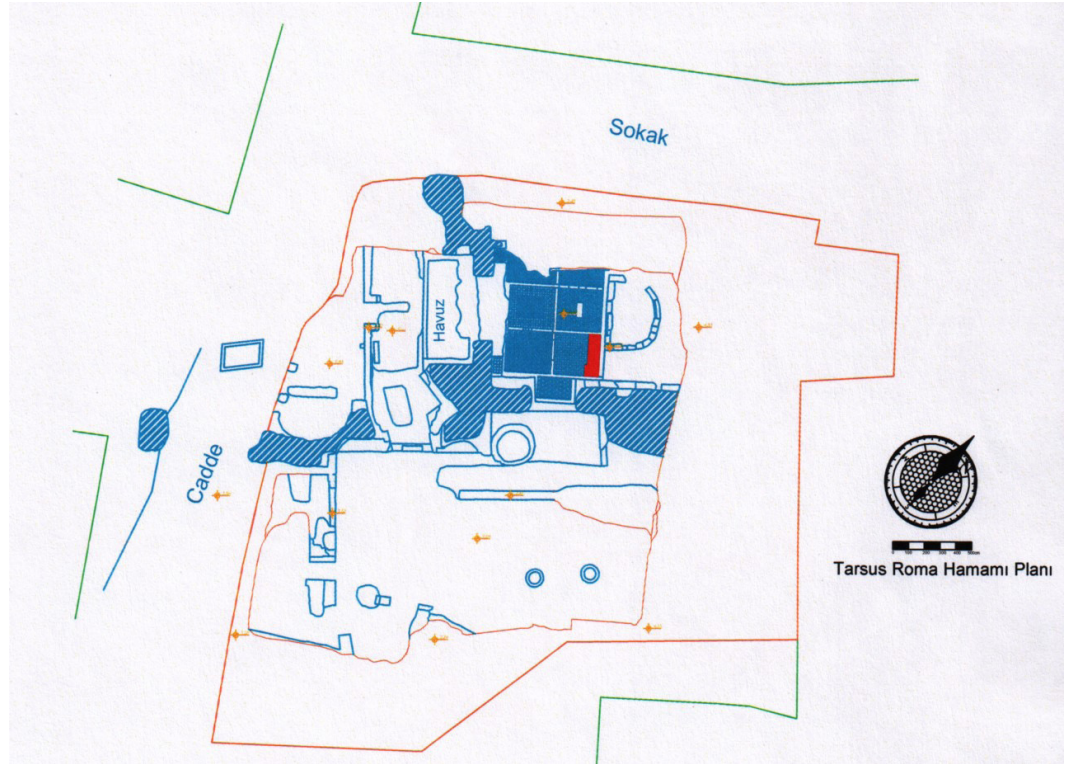
Söz konusu çalışmalardan birisi de Tarsus şehir merkezinde yer alan Tarsus Roma Hamamı kazılarıdır. Tarsuslular tarafından "Altından Geçme" veya "Kemer Altı" olarak bilinen hamam kalıntısı, İS II. yüzyılın sonlarına tarihlendirilen Donuktaş Tapınağı (Baydur 2001: 12) gibi Roma İmparatorluk Dönemi'ne aittir (Zoroğlu 1995: 55)¹. Ne yazık ki yüzyıllar içinde aşamalı olarak değişime uğrayan ve işlevini kaybeden hamamın duvarları da büyük oranda yıkılmış ve sadece çok küçük bir bölümü korunabilmiştir (Res. 1 - 2). Geriye kalan son duvar kalıntıları ise zamanla kentle bütünleşerek çevresindeki çarşının bir parçası haline gelmiştir. Böylece oldukça kalın ve sağlam olan bu duvarların üzerini ve çevresini baraka tarzı dükkân ve konutlar işgal etmiştir.



¹ Her iki yapının da duvarları "opus caementicium" (Roma betonu) tekniğinde yapılmış ve işlevlerini kaybettikten sonra duvarlarının mermer kaplamaları ve diğer değerli süslemeleri sökülerek tahrip edilmiştir. Ancak Roma hamamı kent merkezinde yer aldığı için tahribatın boyutları daha da artmış, beton duvarları bile büyük ölçüde yıkılarak ortadan kaldırılmıştır. Buna rağmen kalınlığı yer yer 5 metreyi bulan, tuğla plakalar ve kireç taşı bloklarla da desteklenmiş duvarları yapının ihtişamı hakkında fikir vermektedir.

Resim 1
Tarsus Roma Hamamı kalıntılarının güney cepheden görünümü.

Resim 2
Tarsus Roma Hamamı planı
ve kazı yapılan bölgeler.



Bu durumu düzeltmek için 1998 yılında yapılan düzenleme ile yapıyı saran eklentiler yıkılmış ve yakın çevresi boşaltılmıştır. Sonrasında ise Tarsus Müze Müdürlüğü başkanlığında kurtarma kazıları yapılmıştır. 2004 yılında başlatılan ve üç yıl süren çalışmalarda sadece kısıtlı bir alanda kazı yapılabilmiş ve yapının toprak altında kalan bir bölümü daha ortaya çıkarılmıştır (Res. 1). Ancak etrafındaki günümüz kent dokusu kalıntının toprak altındaki olası uzantılarını aramaya ve anlamaya meydan vermeyecek kadar çevresini sarmıştır.

Temizlik çalışmaları sonucu açığa çıkan kalıntılar, doğu - batı doğrultusunda 35 m boyunda uzun bir duvar, onu ortadan kesen güney - kuzey doğrultulu 15 m uzunluğunda daha kısa ikinci duvar ve kısa duvardan batıya doğru uzayan kubbe kalıntısından oluşmaktadır. Aralarındaki geçişler kemerlerle sağlanan duvarlar yer aldıkları alanı üç birime ayırmaktadır. Söz konusu bölümlerden, kuzeybatı tarafta ve kubbe altında yer alan birim 1. Bölge, kuzeydoğu taraftaki alan 2. Bölge ve güney taraftaki alan da 3. Bölge olarak isimlendirilmiştir (Res. 2).

Ancak bu kalıntılar hamamın plan tipini anlamak için yeterli değildir. Sadece 1. Bölgede kısmen ortaya çıkarılan havuz kalıntıları ve hypocaust sistemi bu bölümün hamamın caldariumu olduğunu anlamamızı sağlamıştır. 2. Bölgede yapılan kazılar sırasında ise yüzeyden yaklaşık 2.5 m derinlikte, oldukça iyi korunmuş, opus sectile bir zemin döşemesi ortaya çıkarılmıştır (Res. 3).

Söz konusu döşeme hamam bünyesinde yer alan bir mekânın zemini. Ancak orijinalinde daha geniş olduğu anlaşılan bu bölüm, Geç Antik Çağ'da, bölünerek küçültülmüş² ve değişen şartlar ve ihtiyaçlar doğrultusunda dönüştürülmüştür.

2 Kireç taşı bloklarla sonradan (biraz da eğreti bir şekilde) örülmüş olduğu anlaşılan bu duvarın yüzü 2011 yılında yapılan temizlik ve çizim çalışmaları sırasında doğu kesitte meydana gelen kısmi çöküntü sonucu açmanın içine akan toprağın kaldırılması sonrasında ortaya çıkmıştır. Opus sectile döşemenin doğu uçtaki sınırını oluşturan bordür söz konusu duvarın hizasında başlamaktadır. Bu da opus sectilenin duvarın inşasından sonra oluşturulan mekâna göre yapıldığını göstermektedir.



Resim 3
Tarsus Roma Hamamı opus sectile
döşemesi genel görünüşü.

Yöntem

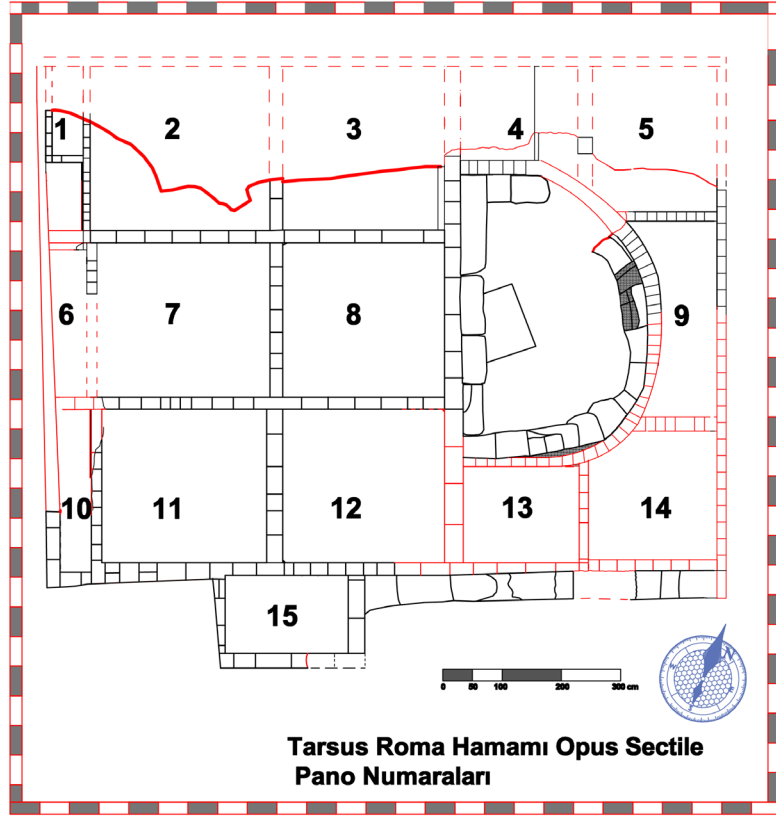
Önceki kazı çalışmaları sırasında opus sectile zemin parça parça açılıp, fotoğrafları çekildikten sonra, üzerine toprak serilmişti. 2011 yılında hamamda yapılan genel temizlik ve çizim çalışmaları kapsamında yıllar içinde zemin üzerinde biriken çevresel atıkların da alınmasıyla döşemenin yüzeyi tamamen açılarak temizlenmiş ve fotoğrafları tekrar çekilmiştir. Yapının hem doğu hem de kuzey tarafına sonradan eklenen duvarlar takip edilerek mekânın sınırları tespit edilmiş böylece bir kısmı toprak altında kalan panoların da boyutları belirlenebilmiştir (Res. 4). Ayrıca hamam kalıntılarının üç boyutlu tarama çalışmaları kapsamında döşemenin de 3D taraması yapılmış ve renkli rölövesi çıkarılmıştır (Res. 5)³. Bu işlemlerin yanı sıra her bir panodaki plakaların ölçüleri alınmıştır (Adak Adıbelli 2013: 194)⁴. Daha sonra elde edilen veriler ışığında eksik bölümlerin renkli restitüsyon çizimi yapılmıştır (Res. 6)⁵.

3 Renklendirmede taşların renkleri ve tonları da dikkate alınmış, böylece gerçekte görüldükleri açıkta koyulu renk tonları kullanılmıştır.

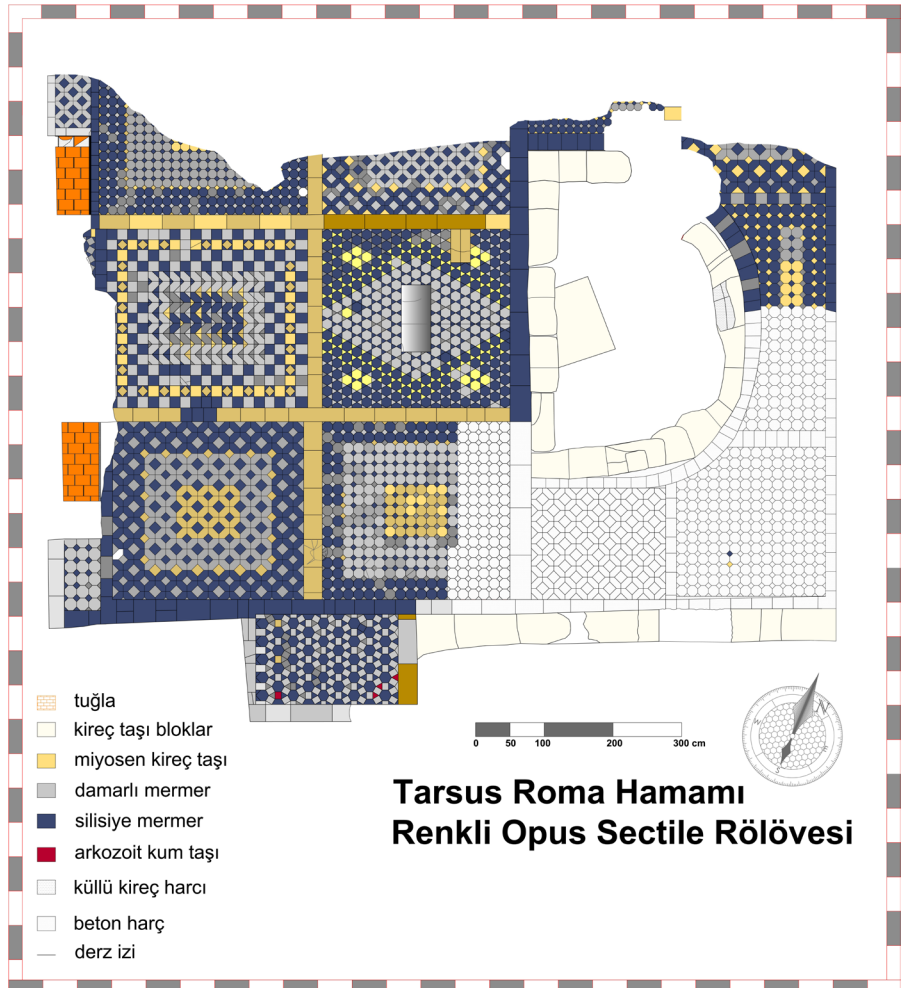
4 İşlemler, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nden alınan izin doğrultusunda ve Tarsus Müze Müdürlüğü'nün denetiminde yapılmıştır. Adı geçen kurumlara katkıları için teşekkür ederim.

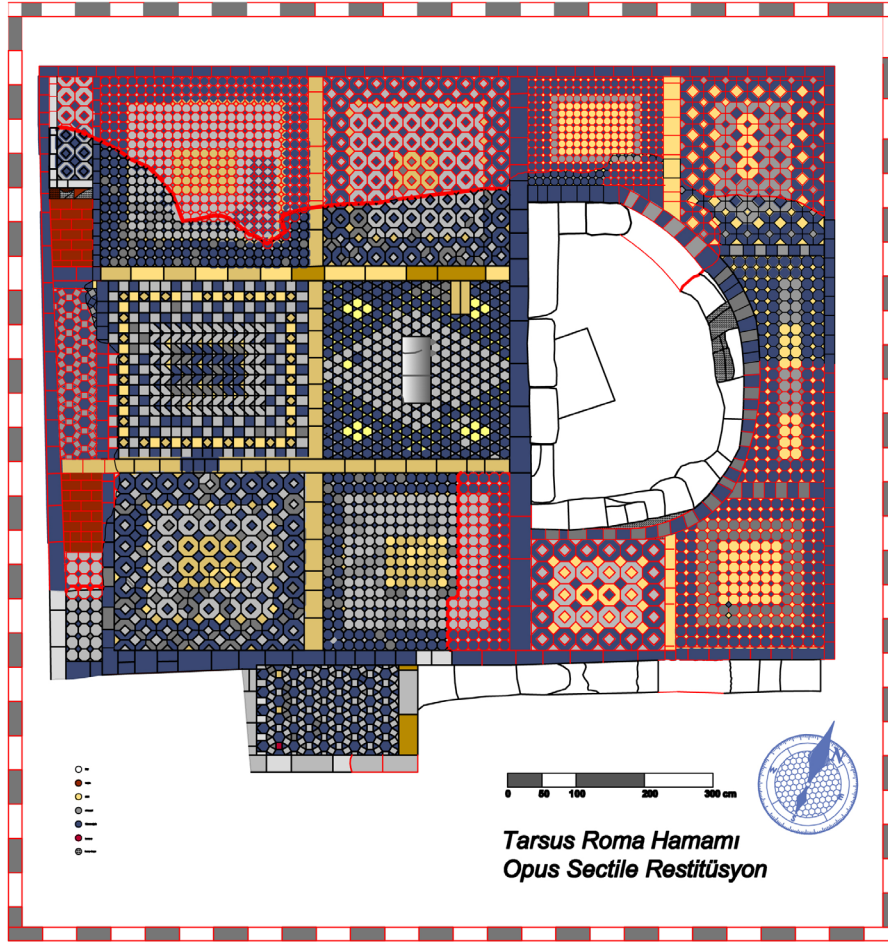
5 Restitüsyonda yapılan tamamlamaların konturları kırmızı renktedir.

Resim 4
Tarsus Roma Hamamı opus sectile
döşeme sınırları ve pano numaraları.



Resim 5
Tarsus Roma Hamamı opus sectile
döşemesi renkli rölöve çizimi.





Resim 6
Tarsus Roma Hamamı opus sectile
döşemesi renkli restitüsyon çizimi.

Söz konusu işlemlerin yanı sıra desen tasarımları ve bunları oluşturan örüntüler, kullanılan taş renkleri incelenerek ayrıntılı bir biçimde anlatılmış, benzerleri ile karşılaştırmaları yapılmıştır. Döşemenin ne zaman ve ne amaçla yapıldığı, yapım aşamasından son kullanım aşamasına kadar geçirdiği süreçler irdelenmiş ve bunlarla ilgili arkeolojik ve tarihi veriler değerlendirilmiştir.

Opus Sectile Tekniği ve Gelişimi

Opus sectile, değişik boyut ve biçimlerde kesilmiş, başta mermer olmak üzere, çoğunlukla taş türleri, nadiren de cam ve sedef gibi malzemelerin farklı dekoratif desenler oluşturacak şekilde düzenlenip harç üzerine yapıştırılması ile yapılan döşemelere denir. Mozaik tiplerinden biri olmakla birlikte yapım tekniği açısından diğer mozaik türlerinden farklılık gösterir (Kadıoğlu 1997a: 351; Dunbabin 1999: 254). Kendi içinde genel olarak geometrik ve figüratif (bitki, hayvan ve insan figürleri) olarak iki ana tipe ayrılan opus sectile tekniği çoğunlukla zemin döşemesi olarak karşımıza çıkar ancak duvarlara yapılan dikkat çekici örnekleri de mevcuttur (Dunbabin 1999: 261-265 figs. 279-283; Küilerich 2014: 173, 178, 180 figs. 2, 4-5).

Erken örneklerini İÖ IV. yüzyıldan itibaren gördüğümüz opus sectile döşemeler, İtalya'da daha çok kireç taşı, arduvaz taşı gibi materyaller ve basit geometrik şekillerin tekrarlanması ile İÖ II. yüzyıldan itibaren görülmektedir (Dunbabin 1999: 254). İS I. yüzyılda ise aynı tarz şemalarda ithal mermerler kullanılmaya başlar ve opus sectile tessellatum ve signinum mozaiklerin çoğunlukla merkez emblemasını veya kenarında bir küçük bir bölümünü kaplayacak şekilde

uygulanır (Dunbabin 1999: 255). Augustus dönemi sonrasında büyük ve zengin yapılarıdaki opus sectileler hem içeriğindeki mermer çeşitlerinin artması hem de mekânlarda tüm zemini kaplaması ile daha lüks bir uygulama haline gelir. Bu devirde döşemedeki plakaların boyutları da büyür. Zengin ve karışık desenlerin kullanımı ise Neron zamanının karakteristik özelliğidir. İS I ve II. yüzyıllarda hem büyük boyutlu plakaların hem de ayrıntılı kompozisyonların bir arada kullanıldığı uygulamalar ise en zengin ve en büyük yapılarda karşımıza çıkar (Dunbabin 1999: 258-259). Bunlardan Hadrian'ın Tivoli'deki Villası'nda bulunan örnekler hem motifleri hem de kullanılan malzemenin kalitesi ile dikkati çeker (Dunbabin 1999: 66-67, 258 figs. 272, 277). İS II. yüzyıl sonu ve III. yüzyıldaki gelişime dair çok az veri vardır, standart tipler dışında orta boyutlu basit geometrik şemalar kullanılır. İS IV. yüzyılda özenle hazırlanmış tasarımlarda renk çeşitliliği ve lüks kullanım yeniden popüler olur. Ostia'da bu uygulamanın zengin örnekleri vardır (Dunbabin 1999: 260 figs. 275, 278).

Anadolu'da ortaya çıkarılan en erken opus sectile kalıntısı ise İÖ I. yüzyıla tarihlendirilen Pergamon'daki Attalos Evinde bulunmuştur (Salzmann 1991: 439 Abb. 10). Bu zemin döşemesinde görülen, tekrarlayan dörtgen biçimli, basit geometrik şemalar daha sonraları da az miktardaki örneklerde devam eder. İS II. yüzyıl itibari ile yeni süslemeler, Pergamon ve Nysa'daki örneklerde, yıldız, güneş ve çember motifi çeşitlerinin kullanımı ile görülür (Kadioğlu 1997b: 142-145). Ancak Anadolu'da opus sectile tekniğindeki gelenekselleşme İS IV. yüzyılda kendini gösterir. Bu süreçte motif sayısında artış olur; dörtgen motif düzenlemelerinin tüm çeşitlerinin yanı sıra altıgen ve sekizgen modülleri de türevleri ile çoğalır. Bunların yanı sıra Medusa kalkanı ve hasır motifi gibi tasarımlar da repertuvara katılır (Zoroğlu 1989: 135-139 res. 18-19; Campbell 1991: 14-15, 28, 30, 39-40, 44; Kadioğlu 1997b: 75-87). İlerleyen yüzyıllarda ise ekonomik şartlar değişen motif ve mermer türlerinin seçimini belirler. Ayrıca İS IV. ve V. yüzyıllarda güçlenerek yayılan Hristiyanlığın, dönemin sanat anlayışına da yön verdiğini görürüz. Özellikle V. ve VI. yüzyıllarda, hem doğuda hem de batıda, figüratif bezemeler genellikle dini konuları içermekte ve farklı tekniklerle kiliselerin duvarlarına işlenmektedir (Koch 2007: 142-144 levha 19-21). Zemin döşemelerinde ise biçim çeşitleri artan geometrik opus sectileler, tessellatum tekniğine göre, daha çok tercih edilmektedir (Peschlow 1983: 435; Kadioğlu 1997b: 80 tablo 3 grafik 1). Söz konusu geometrik motif veya şemaların çoğunlukla dikdörtgen panolar oluşturacak şekilde düzenlenmesi ve panoların arasının geniş bantlarla ayrılması da Erken Hristiyanlık Dönemi'nin en karakteristik özelliklerinden biri olarak karşımıza çıkar (Peschlow 1983: 435-436; Yegül 1986: 81-83, 130 figs. 125-126, 301).

Geç Antik Çağ'da mozaik ve opus sectile üretimi açısından önemli bir atölye olan Antiocheia atölyeleri tarzında düzenlemeler, İS VI. yüzyılın ortalarından itibaren Constantinopolis'te, (kiliseden dönüştürülmüş) Kalenderhane Camii ve Aya İrini Kilisesi'nde görülür. Uygulamalardaki bu değişimde, İS VI. yüzyıl boyunca bölgede yaşanan deprem, salgın... vb gibi bir dizi felaket ve Sasani istilası sonucu Constantinopolis'e göç eden ustaların etkili olduğu düşünülmektedir. Böylece Antiocheia ve Constantinopolis geleneğindeki ortak ve farklı uygulamaların birleşerek yeni bir tarz oluşturduğunu görmek mümkündür (Peschlow 1983: 439, 445-446). Bunlar arasında basit şablonların yanı sıra geliştirilmiş yıldız ve güneş motifleri, diğer geometrik modüllerle birlikte, hem Erken Hristiyanlık hem de Orta Bizans döneminin süslemeleri arasında yer alır (Peschlow 1983: 436 taf. 89-93; Kadioğlu 2005: abb 1-3; Ricci 2012: 210-211 res. 11-12; D'andria 2019: 52-53, 56 res.16, 24).

Tarsus Roma Hamamı Opus Sectile Döşemesinin Özellikleri

Tarsus Roma Hamamında ortaya çıkarılan opus sectile döşemesi geometrik tiptedir. Dış bordürü koyu renk dikdörtgen plakalarla yapılmış, araları ise daha ince ve açık renk bantlarla bölünerek çerçeveselendirilmiştir. Açmanın tamamını kaplayan, 7.8x11.3 m boyutlarındaki zemin kalıntısının kuzey uzantısı ve batısındaki bir bölümü kısmen toprak altında kalmıştır. Farklı boyutlardaki 15 dikdörtgen panodan oluşan döşeme kuzey güney doğrultusunda üç sıra oluşturmaktadır. Bu düzenlemeye sadece güneydeki kemerli geçişin altında yer alan ve burada dikdörtgen biçimli bir cep yapan 15. pano uymaz (Res. 3, 4, 8). Döşemenin batı- doğu ekseninde ise kuzey ve güney kanatlara beşer orta bölüme ise dört pano yerleştirilmiştir⁶.

Büyük oranda açığa çıkarılan opus sectile döşemedeki panoların dört tanesi tamdır (7-8, 11. ve 15. pano). Yedi tanesi kısmen görülebilmekte (1-6. ve 10. pano⁷), iki tanesinin bir kısmı (9. ve 12. pano); ikisinin ise tamamı sökülmüştür (13. ve 14. pano). Ancak tahrip edilmiş olan bölümlerdeki plakaların harç üzerindeki yuvaları ve derz izleri belirgin şekilde görülmektedir. Böylece söz konusu panolardaki plaka biçimleri anlaşılabilir (Res. 5, 7). Kazılar sırasında ele geçen sökülmüş plakalar ve yuvalarının derinliğine göre döşemede kullanılan plakaların kalınlıklarının 1.5 – 4 cm arasında değiştiği belirlenmiştir.

Resim 7

Tarsus Roma Hamamı opus sectile döşemesindeki tahrip edilen bölüm.



6 Orta sıranın doğu uzantısında yer alan yarım daire biçimli kalıntı hem bu bölümde bulunması gereken panonun yerini kaplamış hem de güney ve kuzey kanatlara taşan, 4.74x3.15 metrelik boyutları ile güney, kuzey ve kuzeydoğu taraftaki panoların alanlarını kısıtlamış ve küçültmüştür.

7 Söz konusu panoların uzantıları kazılamayan bölümlerde kalmıştır.

Resim 8
Tarsus Roma Hamamı opus sectile
döşemesi 15. nolu pano.



Döşemenin alt yapısı ise 4. ve 5. panonun güney kenarlarını tahrip ederek açılan çöp çukurunun kesitinde ve 15. panonun güney kesitinde kısmen görülebilmektedir. Buna göre plakaların altında 8-10 cm kalınlığında, son derece sert, sağlam ve gri renkte, Roma betonundan⁸ yatak vardır. Yatak altındaki nucleus katmanı ise yaklaşık 15 cm kalınlığında olup, opus sectile parçaları ve mermer kırıntılarının arasının kül, kireç ve kum katkılı, oldukça gevşek yapılı, bir harcın doldurulması ile oluşturulmuştur. Onun altında ise kireç taşından moloz taşların daha sıkı bir şekilde kireç harçla bağlandığı rudus katmanı görülmektedir. Bu katmanın kalınlığı ise 25-30 cm arasındadır. En alttaki statumen tabakasında ise çok iri moloz taşların arasına kül, kireç ve kumlu toprak atılarak gevşek bir dolgu oluşturulmuştur (Res. 9).

Resim 9
Tarsus Roma Hamamı opus sectile
döşemesi alt yapısı detay fotoğrafı.



Yukarıda da belirtildiği gibi 15 panodan oluşan zeminde beş farklı geometrik desen görülmektedir. Söz konusu motifler sekizgen veya altıgenlerin türevleri, küçük kare ve üçgen plakaların kombinasyonlarından oluşturulmuştur. Bu motiflerin düzenlenmesinde, siyah/füme tonlarında mermerler (nero antico, bigio antico), gri/beyaz renklerde damarlı mermerler (marmo bianco) ve sarı tonlarındaki (giallo antico?) “miyosen” kireç taşı veya travertenler sistematik olarak yerleştirilmiştir⁹. Böylece belli bir düzene göre yapılan renk sıralaması ve

8 Burada kullanılan harç Tarsus'ta ortaya çıkarılan, şimdiye kadar gözlemleyebildiğimiz diğer mozaik döşemelerin yataklarında kullanılan beton harçlarla aynı özelliklere sahiptir. Söz konusu harçlar, Roma Hamamı ve Donuktaş Tapınağı'ndaki Roma betonu harç ile inşa edilen duvarlardan farklı olarak, oldukça ince, sıkı ve sert dokuludur ve çakıl gibi kaba katkı malzemeleri içermezler.

9 Genel olarak nero antico olarak isimlendirebileceğimiz siyah/füme veya duman rengi tonlarındaki mermer renkleri homojen değildir. Büyük bölümü yapısal olarak siyah/füme zeminli sık damarlı içinde gri tonlarda bulutlanmalar olan özelliğe sahiptir. Bunlar Adana ve Anamur mermer yataklarından çıkarılan örneklerle benzerlik göstermekle birlikte kaynağı tam olarak bilinmemektedir. Bunların dışında dumanlı siyah zemin üzerinde kalın, beyaz kalsit damarlı, siyah zemin üzerinde, koyu gri dalgalı; siyah zemin üzerinde koyu gri bulutlu ve siyah zemin üzerinde çok ince ve az damarlı görünüşü olan farklı mermer tipleri gözlenmiştir. Bigio antico diyebileceğimiz tipler ise koyu gri zemin üzerinde çok ince beyaz damarlı; gri zemin üzerinde kalın duman rengi damarlı, gri zemin üzerinde siyah ve füme rengi karışık dalgalı veya gri dumanlı görünüme sahip mermer tiplerinden oluşmaktadır. Beyaz mermerler (marmo bianca) de homojen beyaz mermer değildir. Bazıları birbirine paralel gri damarlı dokuları ile Marmara mermerlerine benzerlik gösterir. Ayrıca beyaz zemin üzerine geniş, kahverengi damarlı; beyaz zemin üzerine açık mavi/gri ve sarı tonlarda düzensiz damarlı, beyaz zemin üzerine gri kırçilli... vb. gibi farklı tipte mermerler kullanılmıştır. Sarı renkteki plakalar ise mermer değil, miyosen kireç taşı ve traverten özelliği taşımaktadır. Sarı renkte kireç taşı

tekrarları ile panolar içinde oluşturulan geometrik motiflerin vurgusu arttırılmış hatta bazı panolardaki renk düzenlemeleriyle motif içinde motif oluşturulmuştur. Döşemenin dışındaki bordürde siyah/füme renkteki plakalar, içteki panoların hem arasını bölen hem de onları çevreleyen bantlarda ise sarı plakalar yer almaktadır (Res. 3).

Motif Tipleri

Tarsus Roma Hamamı'nda ortaya çıkarılan opus sectile zeminde hem plaka biçimlerine hem de renk dizimine dayalı, geometrik kurgulardan oluşan, çok yönlü motifler vardır. Beş farklı tipe ayrılan bu kombine motifler, geri planlarında yer alan temel şemalara göre, kısa başlıklar halinde isimlendirilmiştir. Sonrasında ise bu motif tiplerinin ayrıntılı tanımları, panolara göre dağılımları ve karşılaştırmalı değerlendirmeleri yapılmıştır.

I- Yayvan Altıgen ve Karelerden Oluşan Sekizgenler

İlk motif tipinin birinci aşamasını, kısa kenarları birleştirilmiş dört yayvan altıgen plakanın arasına yerleştirilen küçük kare bir plaka ile şekillenen, sekizgenler oluşturur (Res. 3, 5). Uygulamada, bakış açısına göre, hem bitişik hem kesişen sekizgenler görmek mümkündür.

İkinci aşamada ise renk dizilimi ile yapılan kurgu öne çıkar ve motifi daha özellikli bir hale getirir. Bu düzenlemenin merkezindeki dikdörtgen alanda sarı renk hakimdir. Onu, açık renklerin baskın olduğu bir bordür (altıgenler açık renk, kareler koyu renk olacak şekilde) çevreler ve onun da etrafında, bunun tam zıttı olan uygulama ile koyu renklerin baskın olduğu, bir bordür daha bulunur. İç içe çerçeve algısı yaratılan bu kurguda açık renkli alanla koyu renkli alanın sınırına yerleştirilen sarı renkte karelerle her iki düzenleme için de gerekli olan kontrast oluşturulmuştur. Ayrıca, soğuk renklerden oluşan, bu iki kalın çerçeve arasındaki küçük sarı plakalarla daha canlı ve hareketli bir görüntü elde edilmiştir.

Bu motifin (Tarsus dışında) renk düzenlemesi ile kombine edilmiş başka örnekleri bulunamamıştır. Ancak motifin birinci aşamasındaki temel geometrik kurgusu oldukça yaygındır ve Sagalassos İmparatorluk Hamamı (Waelkens - Poblome 2012: 113), Antiocheia C Hamamı (Yegül 2011: 238 res. 107) ve F Hamamı (Stillwell 1941: 9 fig. 6), Sardes Hamam Gymnasium Kompleksi (Hanfmann - Detweiler 1964: fig. 21; Yegül 1986: 51, 81-83, 100-101, 130 figs.106-107, 125-126, 244, 246, 301) ve Salamis Roma Hamamı (Coşkun 2004: 42 res. 18, 50, 54, 140; Coşkun 2007: res. 6) gibi Geç Antik Çağ'da revizyona uğrayan hamamların zemininde ayrıca Tripolis Agorası'ndaki batı portik döşemelerinde (Duman 2019: 31, 38-39 res. 4a-b, 18) küçük paneller içinde görülür. Bu yapılar İS IV. yüzyıldan başlayıp VI. yüzyıla kadar süren uzun bir zaman aralığına tarihlendirilmektedir. Dini yapılara baktığımızda ise yukarıda adı geçen örneklerle aynı tarzda yapılmış, düzenleme tipi karşımıza çıkar. Bunlardan Laodikeia Büyük Kilise (Şimşek 2012: 577, 580-584, 597 res. 10) ve Merkez Kilise'deki (Şimşek - Bayram 2014: 284, 289-293 res. 2, 7, 9-10, 14) döşemeler, İS IV. yüzyıla verilirken; Elaiussa Sebaste Bazilikası'ndaki (Morselli 2010a: 54-55 fig. 59; Morselli 2010b: 90-91, 102 fig. 105, 118-119 tav. 1), Olba Manastırı, Kuzey Kilisesi'ndeki (Özyıldırım - Yeğin 2017: 59-64 lev. 4,

yatakları Toroslarda yaygın bir biçimde bulunmaktadır. Ayrıca günümüzde Tarsus, Kurtçukuru Köyü yakınlarında Tarsusi olarak isimlendirilen kahve/ sarı tonlarda mermer görünümlü neritik kireç taşı tipleri çıkarılmaktadır. Söz konusu mermer ve taş tipleri üzerinde herhangi bir arkeometrik analiz yapılmadığı için bu mermerlerin sadece renk doku ve görüntüleri üzerinden kaynaklarını tespit etmek mümkün olmamıştır. Bu konudaki görüş ve önerileri için Doç Dr. Levent Mesci ve Dr. Öğretim Üyesi Lütfi Nazik'e teşekkür ederim.

6) ve Hierapolis Aziz Philippus Kilisesi'ndeki örnekler ise (D'andria 2019: 48, 52-53 res. 8, 16), İS V. yüzyılın ilk yarısından İS VII. yüzyıla kadar tarihlenen evrelerde görülmektedirler¹⁰.

Tarsus Roma Hamamı'nda iki farklı şekilde yapılan bu motif A ve B olarak iki alt tip altında incelenmiştir.

IA- Altıgenlerin uzun kenarları eşittir (Res. 10) ve bu panolarda içte kare, bordür kenarlarında ise üçgen plakalar kullanılmıştır. 1. ve 3. panolar bu şekilde düzenlenmiştir (Res. 3, 5).

Resim 10
Tarsus Roma Hamamı opus sectile
döşemesi taş plakaların biçim ve
ölçülerinin panolara göre tablosu.

Tarsus Roma Hamamı Opus Sectile Döşemesi Taş Plaka Biçimleri ve Ölçüleri				
<p>1 nolu pano</p> <p>11 cm 5 cm</p> <p>11 cm</p> <p>11 cm 15 cm</p>	<p>2 nolu pano</p> <p>5 cm</p> <p>5 cm</p> <p>5 cm 7,5 cm</p>	<p>3 nolu pano</p> <p>11 cm 6,5 cm</p> <p>11 cm</p> <p>11 cm 15 cm</p>	<p>4 nolu pano</p> <p>4,5 cm 6,5 cm</p> <p>4,5 cm</p> <p>4,5 cm 6,5 cm</p>	<p>5 nolu pano</p> <p>13 cm 6,5 cm 8,5 cm 10 cm</p> <p>13 cm 18 cm</p> <p>13 cm</p> <p>8,5 cm</p>
<p>6 nolu pano</p> <p>9,5 cm</p> <p>9,5 cm 8 cm</p> <p>9,5 cm 4,5 cm</p> <p>9,5 cm</p>	<p>7 nolu pano</p> <p>14 cm 5,5 cm 7,5 cm 9,5 cm</p> <p>11 cm</p> <p>7,5 cm 11 cm 8 cm</p> <p>14 cm 9,5 cm 10 cm</p>	<p>8 nolu pano</p> <p>8 cm</p> <p>8 cm</p> <p>14 cm 43 cm</p>	<p>9 nolu pano</p> <p>7 cm</p> <p>7 cm</p> <p>7 cm 9,5 cm</p>	<p>10 nolu pano</p> <p>7,5 cm</p> <p>7,5 cm</p> <p>7,5 cm 10 cm</p>
<p>11 nolu pano</p> <p>12,5 cm 6,5 cm 9 cm 10 cm</p> <p>12,5 cm</p> <p>12,5 cm 18 cm</p> <p>10 cm</p>	<p>12 nolu pano</p> <p>6 cm</p> <p>6 cm</p> <p>6 cm 9 cm</p>	<p>13 nolu pano</p> <p>13 cm 6,5 cm</p> <p>13 cm</p> <p>13 cm 19 cm</p>	<p>14 nolu pano</p> <p>6 cm</p> <p>6 cm</p> <p>6 cm 9 cm</p>	<p>15 nolu pano</p> <p>9 cm</p> <p>7,5 cm 10,5 cm 7 cm</p> <p>7,5 cm 9 cm 5 cm</p> <p>10,5 cm 14,5 cm</p> <p>9 cm 10,5 cm</p> <p>9 cm</p>

IB- Altıgen plakaların uzun kenarlarından birisi diğerine göre daha uzundur ve plakalar yamuk altıgen formundadır (Res. 10). Bu panolarda altıgenlerin kenar uzunluklarına uyumlu olarak bir sırada küçük, diğer sırada büyük olmak üzere iki farklı boyda kare kullanılmıştır. 5, 11 ve 13. pano bu şekilde düzenlenmiştir (Res. 3, 5). Söz konusu bezemelerde kullanılan taş plakaların boyutları da ilk bakışta eşit izlenimi yaratmakla birlikte ölçüleri değişkendir ve her bir panodaki plakaların boyutları arasında farklılıklar vardır. Panolarda kullanılan hem altıgenlerin hem de karelerin, 1,5 - 2 cm arasında değişiklik gösteren, boyut farklılıkları vardır (Res. 10).

¹⁰ Bunlar arasında Aziz Philippus Kilisesi, İS VI. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilmiş, çeşitli onarım ve yenilemelerle İS IX. yüzyıl sonuna kadar kullanılmıştır. Bu süreçte döşeme yenilenmiştir (D'andria 2019: 52).

II- Bitişik Sekizgenler

İkinci motif tipinin temelinde sekizgen plakaların arasına küçük kare plakaların yerleştirilmesi ile oluşturulmuş, basit bir sistem uygulanmıştır. Bir bölümü toprak altında kalan, bir bölümü ise ya kısmen ya da tamamen sökülmiş olan 2, 4, 9, 10, 12 ve 14. panolarda bu sistem görülür. Bunlardan, 2. ve 12. panolarda motiflerdeki renk dizgisinin, dışta koyu içte açık gri/beyaz ve ortada sarı olacak şekilde (I numaralı motif tipi ile aynı sıralama gözetilerek) düzenlendiği anlaşılmaktadır (Res. 5). 4 ve 14 numaralı panolar da bu sisteme uyum gösterirken, 9. panonun iç kısmına çiftli sıralar oluşturan dörder tane açık gri ve sarı sekizgen dönüşümlü olarak yerleştirilmiş, etrafı koyu renk plakalarla döşenmiştir. 10 numaralı panoda ise sadece açık renk sekizgen plakalar kullanılmıştır (Res. 3, 5, 6). Bu tip bezemenin olduğu panolarda da, taş boyutları değişkendir ve sekizgen plakaların kenar uzunlukları 4.5 - 7.5 cm arasında çeşitlilik gösterir (Res. 10).

Bu tarz sekizgen plakalarla yapılan uygulamalar da (burada görülen renk düzenlemesi olmaksızın) oldukça yaygındır ve Sagalassos İmparatorluk Hamamı'nda (Waelkens - Poblome 2012: 113), Antiocheia C Hamamı'nda (Fisher 1934: 19-31; Yegül 2011: 238 res. 107), Salamis Roma Hamamı'nda (Coşkun 2004: 105 res. 14-16; Coşkun 2007: 32 res. 5), Sardes Hamam - Gymnasium Kompleksi'nde (Yegül 1986: figs. 125-126) ayrıca Soli Pompeipolis Roma Caddesi yanındaki dükkân zemininde (Yağcı 2007: 176, 180 fig. 2) Elaiussa Sebaste Bazilikası'nda (Morselli 2010b: fig. 107 tav. 1), Olba Manastırı, Kuzey Kilisesi'nde (Özyıldırım - Yeğin 2017: 59-64 lev. 4, 6), Kelenderis Kilisesi (Zoroğlu 1988: 412 res. 16-17) ve Kelenderis Bazilikası'nda (Zoroğlu vd. 2004: 456-457, 465 res. 7; Zoroğlu vd. 2006: 243, 253 res.7), Korykos Katedrali'nde (Guyer - Herzfeld 1930: 104-106 abb.102), Korykos Manastır Kilisesi'nde (Guyer - Herzfeld 1930: 164 abb.168), Laodikeia Büyük Kilisesi'nde (Şimşek 2012: 577, 580-584, 597 res. 10), Hierapolis Aziz Philippus Kilisesi'nde (D'andria 2019: 48, 52-53 res. 8, 16), Tripolis Agorası'nda (Duman 2019: 31, 38-39 res. 4a-b, 18), Aphrodisias Aphrodite Tapınağı'nda (Campbell 1991: 7-8 pl. 23), Aphrodisias Piskopos Sarayı'nda (Campbell 1991: 14-15 pls. 47-48), Aphrodisias Bazilikası'nda (Campbell 1991: 28 pl. 99) ve Nikaia - Hagia Sophia Kilisesi'nde (Schneider 1943: 14 taf. 9-10) İS IV.-VI. yüzyıllara tarihlenen evre ve tabakalarda görülür.

III- Kesişen Halkalar

Üçüncü tipteki motifte merkezdeki altıgen plakanın her bir kenarına kare, karelerin arasına ise üçgen parçalar yerleştirilerek birbiriyle bağlantılı on iki kenarlı rozet görünümlü, halka modülleri oluşturulmuştur. Döşemenin orta bölümünde ve batıda yer alan 6. pano ve güney kanattaki cepte yer alan 15. pano bu şekilde düzenlenmiştir (Res. 8). Motiflerin tamamını görebildiğimiz 15. panoda altıgen plakalar siyah/füme, onların etrafını çevreleyen kareler beyaz/açık gri, üçgenler ise gri tonlarda plakalarla yapılmıştır. Ancak bu panonun batı tarafında, kuzey güney doğrultusundaki halka modülünde gri renkte olması gereken kare plakaların bir tanesinin kırmızı iki tanesinin ise sarı renkte olması renk örüntüsündeki sistemi bozmaktadır¹¹. Ayrıca panonun batı kenarına yerleştirilen

¹¹ Bu panoda kullanılan mermerler genel olarak diğer panolardakilerden çok daha çeşitli tiptedir. Ayrıca bir parçanın üzerinde "MA" harfleri okunmakta (Res. 11) ve plakanın bir yazıttan kesildiğini göstermektedir. Ayrıca panonun etrafındaki çerçeveyi oluşturan bant diğerlerinden daha kalındır ve zeminin genelinde görülen siyah bordür yerine, beyaz (marmo bianco) renkli dikdörtgen plakalar kullanılmış, yer yer sarı (giallo antico?) renkte plakalar kullanılmıştır. Bu pano hem konumu hem de kullanılan malzemelerin daha farklı olması ile genel çerçevenin dışında bırakılmış izlenimi yaratmaktadır.

plakaların boyutları da diğerlerine göre farklılık göstermektedir. Söz konusu uygulama, plakaların ölçülerini panonun boyutlarına uydurmak için yapılmıştır. Bu motif tipi de Antiocheia'daki C Hamamı zemininde (Fisher 1934: 19-31; Yegül 2011: 238), Edessa Haleplibahçe Hamamı soğukluk bölümünde (Karabulut vd. 2011: 77-97) ve Sardis Hamam Gymnasium Kompleksi'nde (Yegül 1986: 51 figs. 125-126) görülmekte ve İS V.-VI. yüzyıllara tarihlenmektedir.

Resim 11
Tarsus Roma Hamamı opus
sectile döşemesi 15. nolu pano
detay fotoğrafı.



IV- Dama Tahtası ve Balıksırtı Kombinasyonu

Dördüncü tipteki motif sadece 7. panoda görülür ve üç farklı örüntünün kombinasyonu ile düzenlenmiştir. Basit geometrik şekillerin kullanıldığı motifte, pano öncelikle 15x15 cm boyutlarında eşit karelere bölünmüştür. Ortaya çıkan karelajda, kare plakaların yanı sıra üçgenlerle çevrilen kareler ve yamuk altıgen plakalar kullanılmıştır. Ancak bu panodaki iç içe motifler oluşturan örüntüler, daha çok, plakaların koyu ve açık renklerde dönüşümlü dizilmesiyle sağlanmıştır. En dışta oluşturulan tek sıra dama tahtası modülünde siyah/füme ve açık gri renklerde kare biçimli plakalar birbirine alternatif olarak sıralanarak, bir çerçeve oluşturulmuştur. Onun içindeki sıraya yine birbirini dönüşümlü şekilde takip eden, sarı renkte, kare ve koyu renkli, küçük üçgenlerle çevrili, dik yerleştirilmiş daha küçük karelerden oluşan ikinci bordür yerleştirilmiştir. Üçüncü ve dördüncü sıralarda ise ilk düzenlemedeki, bir açık bir koyu renk karelerden oluşan, sistem uygulanmış ve dama tahtası motifleri ile iç içe çerçeve görüntüsü verilmiştir. Ortada ise (yamuk biçimli) yayvan altıgen plakaların kısa kenarları bitişecek şekilde yan yana dizilmiş ve aradaki boşluklara da, zıt renklerde, küçük üçgen plakalar, tamamlayıcı olarak, yerleştirilmiştir. Burada yandan bakınca zikzak, karşıdan bakınca yan yana dizilmiş sıralar halinde balıksırtı veya şevron motifini gördüğümüz üçüncü düzenleme oluşturulmuştur. Ayrıca altıgen plakalar dıştaki sıralarda açık, içte ise koyu renk olacak şekilde yerleştirilerek bir kontrast oluşturulmuş ve panodaki iç içe çerçeve uygulaması devam ettirilmiştir.

Hem dama motifleri türevleri hem de (yassı altıgenlerle yapılmış) balıksırtı motifinin bu şekilde uygulandığı benzer bir örnek bulunamamıştır. Ancak her

bir motifin tek olarak kullanıldığı örnekler vardır. Bunlardan dama tahtası motifi, Laodikeia Büyük Kilise Vaftizhanesi'nde (Şimşek 2012: 582, 584, 597 res. 10-11) ve Merkez Kilise'de hem apsis bölümünde hem de kilisenin güney tarafındaki mekânlarda (Şimşek - Bayram 2014: 284, 289-293 res. 2,7,9-10,14) görülmektedir. Özellikle Merkez Kilise'deki karelerin çok da düzenli olmadığı döşemeler, İS IV. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Nikaia - Hagia Sophia Kilisesi zemininde de güneş ve kalkan motiflerinin olduğu panonun çevresindeki geniş bandın etrafına, daha kalın bir dış çerçeve oluşturacak şekilde uygulanmıştır. Bu döşemenin İS VI. yüzyıla ait olduğu düşünülmektedir (Koch 2007: 141-142 res. 90). Bir başka örnek ise Antiocheia Aion Evi'nde geniş bantlar oluşturacak şekilde kullanılmış ve İS VI. yüzyıl başlarına tarihlendirilmiştir (Campbell 1988: 68 pl. 194).

Tek sırayı oluşturan çapraz kareli dama tahtası motifinin en erken örneği, Ostia II. bölge 8. insulada yer alan Apuleus evinde İS II. yüzyıl ortalarına tarihlenen zemin mozağının altında yer almaktadır (Dunbabin 1999: 293 fig. 299). İS IV.- VII. yüzyıllar arasına tarihlendirilen Smyrna Bouleuterionu orkestrası, orta panelin üst kısmında (Salman - Göncü 2012: 126, 131 res. 4-5), V. ve VI. yüzyıllara tarihlenen Antiocheia F Hamamı'nda (Campbell 1988: 50-51 pl. 149,151 fig. 20d) ve Sardes Mermer Avlu'daki dağınık şekilde yerleştirilmiş panellerde de çapraz kareli motif tek başına kullanılmıştır (Yegül 1986: 51 fig. 125). Bunların dışında Nif Olympos Dağı'nda Orta Bizans Dönemi'ne tarihlenen Başpınar Kilisesi tabanında da ortaya çıkarılmıştır (Tulunay 2009: 418, 426 res. 10).

Yassı altıgenli balıksırtı motifinin örnekleri ise Seleukeia - Kalykadnos'ta B Mozaik Alanı'nda (Topçu 1982: 273 figs. 8-9), Elaiussa Sebaste Bazilikası'nda (Morselli 2010b: 102, figs. 118-119) ve Nikaia - Hagia Sophia Kilisesi apsis bölümünde ortaya çıkarılmıştır. Yapının ilk inşa evresinde yapıldığı düşünülen döşeme diğerleri gibi İS V.-VI. yüzyıllara tarihlenmektedir (Schneider 1943: 14 taf. 9-10).

V- Çapraz Altıgenler (Dikdörtgen Plakalı)

Beşinci motif temelde altıgen plakaların her kenarına üçgen plakaların yerleştirilmesi ile ortaya çıkan altı köşeli yıldızlardan (Davut Yıldızı) oluşur. Bu motif sadece 8. panoda uygulanmıştır. Panonun tam merkezine ise 43x97 cm boyutlarında, beyaz-gri damarlı mermerden geniş dikdörtgen bir plaka yerleştirilmiştir. Plakanın çevresindeki düzenlemede açık gri altıgen ve koyu gri üçgenlerin kombine edilmesiyle eşkenar dörtgen bir alan elde edilmiş, panonun dört köşesinde oluşan üçgen alanlar, bu sefer altıgenler koyu, üçgenler açık renk (gri) olacak şekilde tam tersi uygulama ile merkezdeki şemayı çevrelemiştir. Ayrıca bu üçgen alanların ortasına, panonun köşelerine denk gelecek şekilde, dörderli sarı altıgenler yerleştirilerek kenarlarda küçük eşkenar dörtgen modülleri oluşturulmuştur. Ancak panonun kuzeydoğu köşesindeki örüntünün alt sırasında, bu motif tasarımına hiç de uygun olmayan ince, uzun ve sarı renkli iki tane dikdörtgen plaka göze çarpmaktadır¹².

8. panoda kullanılan altıgen ve üçgen plakalarla yapılan erken örneklerden birisi Ostia'da, I. Bölge, III. İnsula, Diana Konutları, 25. nolu odada karşımıza çıkar. Motif burada farklı boyut ve tiplerde dörtgen ve üçgenlerin oluşturduğu kombinasyonda geçiş kuşağı olarak kullanılmıştır ve şemadaki düzensiz çok renklilik dikkat çekicidir. İlk yapım aşaması İS II. yüzyıl ortalarına tarihlendirilen

¹² Söz konusu sarı plakalar buraya olasılıkla bir tahribat sonrasında tamir amaçlı yerleştirilmiş olmalıdır.

yapının İS III. yüzyıla uzanan kullanım evreleri bu odada da tespit edilmiştir (Marinucci - Falzone 2001: 232-240 figs. 5,7) ve opus sectile döşeme bu tarihler arasına verilebilir.

Çapraz altıgenlerle yapılan daha sade ve homojen düzenlemeler, Sagalassos İmparatorluk Hamamı'nda (Waelkens -Poblome 2012: 113), Perge Güney Hamam'da (İnan 1983: 3 res. 5, 16), Sardes Hamam Kompleksi'nde (Hanfmann - Detweiler 1964: fig. 21; Yegül 1986: 51 fig. 125) ve Salamis Roma Hamamı'nda (Coşkun 2004: 40-41, 103 res 11-13, 50; Coşkun 2007: res. 9-10, 140); ayrıca Elaiussa Sebaste Bazilika'sında (Morselli 2010b: fig. 105, 107 tav. 1), Olba Manastırı Kuzey Kilisesi'nde (Özyıldırım - Yeğin 2017: 59, 64-65 lev. 7-8), Korykos Mezar Kilisesi'nde (Guyer - Herzfeld 1930: 145-148 abb.158), Seleukeia- Kalykadnos'ta B Mozaik Alanında (Topçu 1982: 273 figs. 8-9) çok sayıda farklı motifle birlikte kullanılmıştır. Ayrıca panonun ortasına yerleştirilen dikdörtgen plakanın olduğu örnekler Ankara Ulus'ta ortaya çıkan Roma Caddesi çevresinde (Kadioğlu 1997a: 256-257 çizim 1-2) ve Magnesia Latrinası'nda (Kadioğlu 1997b: 136 res. 20 çizim 6) belirlenmiştir. Yukarıdaki örnekler (tarihi belirlenmemiş Seleukeia'dakiler hariç) İS V-VI yüzyıllara verilmektedir.

Değerlendirme ve Sonuç

İS 391 yılında¹³ Hristiyanlığın resmi devlet dini olarak ilan edilmesinden sonra imar faaliyetlerindeki ve sosyal yaşamdaki tercihler de değişmeye başlar. Böylece V. yüzyıldan sonra başlayan dini nitelikli mimari bu döneme damgasını vurur. İnşa edilen yeni kiliselerin yanı sıra başta tapınaklar olmak üzere pagan yapıları birçok yerde kiliselere çevrilir (Grant 2000: 97-100; Koch 2007: 9, 60-62). Bu durum İS VII. hatta VIII. yüzyıla kadar bakım ve onarımı devam eden hatta yenileri de yapılan hamamlarda çok karşılaşılan bir uygulama değildir¹⁴. Çünkü Erken Hristiyanlık toplumlarında da hamamlar medeni olmanın sembollerinden birisi olarak sosyal hayattaki önemlerini korurlar. Ancak hem değişen ekonomik şartlar hem de yeni dinin yaklaşımları doğrultusunda hamamlarda da düzenlemelere gidilir (Koch 2007: 116, 118; Yegül 2011: 217, 242, 249). Böylece yeni şartlara adapte edilen hamamların planları basitleşir, boyutları da daraltılır. Özellikle doğu hamamlarında frigidarium bölümü eski önemini kaybeder ve değişik sosyal etkinliklerin de yapıldığı daha küçük dinlenme mekânları haline gelir. Bu uygulamanın en belirgin örneklerini İsauria, Kilikia ve Kuzey Suriye'de özellikle Antiocheia'da görmek mümkündür (Yegül 2011: 217-218, 249-257).

Bu süreçte Kuzey Suriyenin başkenti olan Antiocheia aynı zamanda güneydoğu ve doğu Akdeniz'de yer alan bölgelerin de doğal olarak kültür ve sanat merkezidir. Antiocheia Patrikliğine bağlı olan Tarsus ise, hem Kilikia I'in metropolisidir hem de Kuzey Suriye (özellikle de Antiocheia), Kilikia ve İsauria ekseninde çok önemli bir noktada yer alır (Ramsay 2000: 152; Koch 2007: 310; Yegül 2011: 234-235). Her ne kadar günümüze ulaşabilen kalıntılar çok nadir olsa da, eldeki diğer verilerle, şehrin bu dönemde yer aldığı bölgedeki diğer şehirlerle özellikle de Antiocheia ile paralel olarak değişime uğradığını söylemek mümkündür. Tarsus Roma Hamamı'nın da bu süreçte çağdaşı diğer

13 Tarsus Roma Hamamı ve ona bağlı olarak, opus sectile döşeli mekanın geçirdiği değişim ve döneme uyum sürecini daha iyi anlamak için burada Geç Antik Çağ dünyasındaki gelişmelere kısaca değinmek faydalı olacaktır.

14 Hierapolis'te şehir dışında yer alan Kuzey Hamamı'nın büyük salonunun bazilikaya çevrilmesi ve Aizanoi'deki hamamın Piskopos kilisesine dönüştürülmesi (Koch 2007: 62, 206, 253). Ayrıca Sardis'te Hamam-Gymnasium yapısında palaistranın güney kanadına İS IV-V. yüzyıllarda gösterişli bir sinagog yapılması (Yegül 2011: 204-205) nadir uygulamalar olarak karşımıza çıkar.

yapılara benzer değişim ve düzenlemelere maruz kalmış olduğunu görürüz.

Söz konusu değişimleri takip edebilmek için kazılar sırasında yapının içinde ortaya çıkarılan zemin kalıntılarının tabakalaşmadaki yerlerine bakarsak; öncelikle 1. ve 3. bölgelerde ortaya çıkarılan, hamamın ilk inşa edildiği devre ait, havuzların taban seviyesinin opus sectile döşemeden yaklaşık -1.2 m aşağıda olduğu tespit edilmiştir¹⁵. Orijinal hamam zemini olarak kabul ettiğimiz bu seviye üzerinde 0.8 m yüksekliğinde moloz ve topraktan oluşan bir dolgu ve dolgunun üzerinde beton bir zemin bulunmaktadır. Opus sectile zemin ise beton zeminden yaklaşık 0.4 m daha yüksektir. Ancak 2. Bölge’de çöp çukurlarının ve apsidal biçimli alanın kesitlerindeki söz konusu derinliklerde başka bir zemin veya kaplama izine rastlanmamıştır. Ayrıca mekânın güney tarafında opus sectile döşemeyle aynı seviyede ve ona sınır oluşturan kireç taşı blokların yer yer tahrip olmuş bölümlerinden alt kısımlarında yer alan kanal boşlukları (Res. 7) kısmen görülebilmektedir¹⁶. Hamamın alt yapısına ait kanal sisteminin 2. Bölge mekân zemini seviyesinin hemen altında yer alması, bu zeminin ya tamamen tahrip edilip alt yapının da ona göre yeniden düzenlendiğini ya da bu alanın 1. ve 3. Bölge’ye göre en başından beri hep daha yüksekte yer aldığını göstermektedir. Ancak kazılar sırasında bu mekânın tabakasında ele geçen İS V. yüzyılın ortalarına tarihlenen pişmiş toprak kap parçaları (Adak Adıbelli 2007: 32; Adak Adıbelli 2008: 113 res. 8) opus sectile zeminin bu tarihten sonra döşenmiş olduğunu ortaya koymaktadır. 2. Bölgede yer alan mekân da o sırada, giriş bölümünde belirtildiği gibi, küçültülmüş belki de ilk evresi için tasarlanan işlevinden farklı bir amaç için dönüştürülmüştür. Yenilenen mekânın zemini de eldeki imkânlar ve malzeme ile¹⁷ opus sectile tekniğinde geometrik desenli panolar oluşturacak şekilde yeniden döşenmiştir.

Söz konusu mekânın işlevi ise tartışmalıdır. Yukarıda da belirtildiği gibi İS V.-VI yüzyıllarda, Tarsus ve çevresi için imar faaliyetlerinde dini yapılar¹⁸ öncelik sırasını alırken, hamamların da bazı değişikliklerle işletilmeye devam ettiğini söylemek mümkündür. Bu durumda hamam yapısı içinde yer alan opus sectile döşeli mekânın işlevi için iki ihtimal ortaya çıkar. Birincisi hamam bünyesindeki geniş bir bölümün küçültülerek yeni ihtiyaçlar doğrultusunda küçük bir dinlenme salonuna çevrilmiş olması; ikincisi ise (ekonomik ve dini sebeplerle) işlevleri azaltılan hamam içinde, bir bölümün küçük bir kilise veya şapele dönüştürülmüş olmasıdır. Mekânın işlevini yorumlayabilmek için elimizdeki veriler yine döşemenin olduğu bölümle sınırlıdır¹⁹. Bunlardan ilki opus sectile döşemenin yer aldığı mekânda panolarının yanı sıra, bu alanın kuzeydoğusunda yarım daire biçimli, kireç taşı bloklarla yapılmış, apsidal biçimli bir kalıntıdır. Etrafi dikdörtgen, koyu renk, mermer plakalarla çevrilen kalıntının yanındaki panoların sınırları da onun formuna göre şekillendirilmiştir. Bu da opus sectile ile apsidal biçimli bölümün aynı anda yapıldığını göstermektedir. Ancak söz

15 Söz konusu zemin, tahrip edildiği bölümler hariç, 1.ve 3. bölgeleri tamamen kaplamaktadır.

16 Mekânın güneyindeki kütleli beton duvar ile opus sectile arasında yer alan kireç taşı bloklar zamanında duvarın yüzünü kaplıyor olmalıydı. Söz konusu blokların korunmuş olan ikinci sıralarının açmanın güneydoğu ve güneybatı uçlarında görmek mümkündür (Res. 3, 7).

17 Döşemenin alt yapısında kullanılan çok sayıda kırık opus sectile parçası bunların olasılıkla tahrip olmuş başka bir döşemeden toplandığını ya da söküldüğünü ve sağlam plakaların da devşirme olarak burada tekrar kullanıldığını göstermektedir. Ayrıca plakaların farklı kaynaklardan elde edildiği kullanılan mermer türlerinin çeşitliliğinden, plaka kalınlıklarının değişken olmasından ve bir tanesinin üzerindeki harflerden (bk. Dipnot 12) de anlaşılmaktadır. Bu durum panolardaki değişik boyutlardaki plakaların kullanımına ve bazı bölümlerdeki renk uyumsuzluklarına da açıklık getirmektedir.

18 Tarsus’taki Erken Hristiyanlık devrinde yapılmış ve isimleri antik kaynaklarda geçen St. Petrus ve St. Paulus Kiliseleri’nden hiçbir iz kalmamıştır (Koch 2007:310-311).

19 Ne yazık ki kazılar sırasında her iki görüşü de destekleyecek başka bir buluntu veya kalıntı çıkmamıştır.

konusu kalıntının mekâna tam bir simetri gözetilmeksizin yerleştirilmesinden konumlandırmada sorun yaşandığı anlaşılır. Ayrıca kalıntının üzerinde yer yer görülen harç kalıntıları ve bu harçların üzerinde kalan çok küçük kireç taşı parçalarından, mevcut blokların üzerinde en az bir kat daha taş sırası olduğu anlaşılmaktadır. Bu sebeple kalıntının ilk etapta bir havuz olabileceği düşünülmüştür²⁰. Diğer taraftan kiliselerde olması beklenen apsis yerine söz konusu, yarım daire biçimli, kalıntının yapılması ayrıca mekânın merkezine burayı vurgulayan dikdörtgen biçimli büyükçe bir plaka yerleştirilmesi... vb. uygulamalarla temsili bir kilise ortamı yaratılmaya çalışılmış olabilir²¹.

Yukarıdaki açıklamalardan sonra opus sectilenin genel özelliklerini anlatmak için öncelikle geometrik tipte yapıldığını ve araları bantlarla bölünerek çerçeveslendirilmiş, 15 panodan oluşturulduğunu yinelemek gerekir. Panolarda, “motif tipleri” başlığı altında detaylı olarak anlatılan, beş farklı düzenleme kullanılmıştır. Bunlar arasında en çok tekrar eden I. (beş panoda) ve II. (altı panoda) tiptekilerdir. Söz konusu desenler kuzey ve güney kanatlardaki panellerde birbiriyle dönüşümlü olarak yerleştirilmiştir. Kuzey kanattaki ilk pano (1. pano) I., güney kanatta ilk pano (10. pano) ise II. tipteki motifle başlamaktadır. Böylece yan kanatlarda bu iki tip düzenlemenin dönüşümlü kullanımı ile çapraz bir örüntü oluşmuştur. Çok daha az kullanılan III. tipteki motif sadece iki yerde (6. ve 15. panolar) görülür, IV. ve V. motif tipleri ise 7. ve 8. panolara, orta bölümdeki vurguyu arttırmak için, özel tasarlanmışlardır ve sadece bu panolarda kullanılmışlardır.

Motiflerin tasarımında kullanılan temel geometrik şemaların yanı sıra genel kurguyu şekillendiren, plakalardaki sistematik renk dizilimi de dikkat çekicidir. Özellikle I. ve II. tipteki motiflerin renk düzenlemesinde ortak bir yöntem vardır; büyük oranda sağlam kalan 11. ve 12. panolarda dışta siyah/füme, arada açık gri/beyaz ve içte sarı renkte plakalar kullanılmıştır. Kısmen görülen 2. – 5. panolarda da aynı düzenlemeyi takip etmek mümkündür²². Ancak mekânın batı sınırında yer alan 1 ve 10 numaralı panolar çok dar olduğu için onlarda bu uygulama görülmez. Ayrıca orta bölümde yer alan 7. ve 8. panolardaki, VI. ve V. tipteki, motiflerde, orta bölümde vurguyu arttıran, farklı desenler tasarlanmış ve sıradan geometrik şekil örüntüleri özellikli motiflere dönüşmüştür. 6. ve 15. panolarda ise III. tipteki motif, koyu ve açık renklerin döngüsü dikkate alınarak uygulanmıştır²³. Panoların genelindeki motiflerde dumanlı siyah ve gri/beyaz tonlardaki açık ve koyu renklerin kontrastı dikkat çekmektedir. Ayrıca hem ara bordürlerde hem de motiflerde kullanılan sarı renk döşemeye canlılık ve parlaklık katmakta, 7. ve 8. panolardaki motiflerde ise süsleme etkisi yaratmaktadır.

Tarsus Roma Hamamı’ndaki opus sectile ile benzer zemin döşemeleri olan hamamlara bakacak olursak Antiocheia’da bulunan ve Geç Antik Çağ’da işletilmeye devam eden, Hamam B (Fisher 1934: 11 fig.7), Hamam C (Fisher 1934: 19-31; Yegül 2006: 302-303 fig. 326; Yegül 2011: 237-238 res.107), Hamam D (Stillwell 1938: 181; Levi 1947: 285-288), Hamam F’deki (Stillwell 1941: 9 fig. 6; Pamir 2008: 947-949, 959 res. 1) ve Edessa Haleplibahçe Hamamı’ndaki (Karabulut vd. 2011: 94-97), Sagalassos’taki Büyük Hamam Kompleksi’ndeki

20 Söz konusu kalıntının içinde yapılan sondaj kazısında havuz zeminine rastlanmamıştır (Adak Adıbelli 2007: 32; Adak Adıbelli 2013: 193).

21 Mekânın işlevine yönelik daha net verilere ulaşmak için bu alanda kazı çalışmalarının tamamlanması gerekmektedir. O zamana kadar bu konu hakkında sadece varsayımlar öne sürülebilir.

22 Derz izlerine göre restitüsyonu yapılan tahrip edilmiş ve toprak altında kalan panoların eksik bölümleri tamamlanırken bu renk düzenlemesi esas alınmıştır.

23 15. panoda daha çok siyah ve gri renklerle kullanılmakla birlikte birkaç tane üçgen ve kare plakada sarı renkli taşlar ve kırmızı renkli arkozoid kum taşı? göze çarpmaktadır.

(Waelkens - Poblome 2012: 112-113), Salamis Roma Hamamı'ndaki (Coşkun 2004: 40- 42, 103-105 res. 11-16, 18, 50, 54; Coşkun 2007: 32, 39 resim 5-6) ve Sardes Hamam-Gymnasium Kompleksi'ndeki (Yegül 1986: 51, 81, 100-101 figs. 125, 246, 301) opus sectile döşemeler, İS IV. yüzyıl sonlarından VI. yüzyıla kadar tarihlendirilmektedir. Motif tipleri ve panolarının düzenleme tarzı ile Tarsus örneklerine büyük benzerlik gösteren bu yapılar ayrıca İS V. yüzyılda değişime uğrayan Aphrodisias Hadrian Hamamı (Mc David 2016: 217-218) bu dönemde değişen şartlar ve geleneklere uygun olarak hamamlarda revizyona gidildiğini ve opus sectile döşemelerin de bu hamamların bazen farklı amaçlarla dönüştürülen bölümlerinde kullanıldığını göstermektedir.

Bunların dışında Tarsus'un çevresinde yer alan Kilikia I ve İsauria bölgelerindeki, Korykos'taki katedral ve kiliselerde (Guyer - Herzfeld 1930: 104-106, 164 abb.102, 168), Elaiussa Sebaste Bazilika'sında²⁴ (Morselli 2010a: 79; Morselli 2010b: fig. 105, 107), Kelenderis Kilise ve Bazilikası'nda (Zoroğlu 1988: 412 res. 16-17; Zoroğlu vd. 2006: 243, 253 res. 7) ve Olba Manastır Kilisesi'nde (Özyıldırım - Yeğin 2017: 59, 64-65 levha 7-8) İS V.-VI. yüzyıllara tarihlendirilen Tarsus'la benzer şablonlardaki opus sectileler döşenmiştir.

Bunların dışında daha uzak bölgelerde yer alan ve Erken Hristiyanlık döneminde dini amaçlı inşa edilmiş yapılardan Laodikeia'daki kiliselerde (Şimşek 2012: res. 10; Şimşek - Bayram 2014: resim 2, 7, 9-10, 14), Hierapolis Aziz Philippus Kilisesi'nde (D'andria 2019: resim 8, 16), Aphrodisias Bazilika'sında (Campbell 1991: 28 pl. 99) ve Nikaia Hagia Sophia Kilisesi'nde de (Koch 2007: 141-42) benzer tarzda opus sectile şemalarının aşağı yukarı yakın tarihlerde kullanıldığı görülür.

Ayrıca Antiocheia Aion Evi (Campbell 1988: 68 pl. 194) gibi özel konutlarda ve Magnesia Latrinasi (Kadioğlu 1997b: 136 res. 20 çizim 6), Tripolis Agorası (Duman 2019: 31, 38-39 res. 4a-b, 18), Smyrna Bouleterionu (Salman - Göncü 2012: res. 4, 5)...vd. gibi diğer sosyal yapılarda da opus sectile döşemeler benzer düzenlemelerle uygulanmıştır.

Yukarıda adı geçen ve farklı bölgelerde yer alan merkezlerde, Erken Hristiyanlık Dönemi'ne tarihlenen opus sectile döşemelerin belirgin benzerlikleri ve ortak noktaları dikkati çekmektedir. Bunların ilki, dönemin karakteristik özelliği olan, motiflerin araları geniş bantlarla ayrılmış panolara yerleştirilmesidir. İkincisi ise, oluşturulan bu çerçeveli paneller içinde daha çok üçgen, dörtgen, altıgen ve sekizgen gibi köşeli şekillerle, birbirine benzer geometrik şemalar kullanılmasıdır. Bu tarz benzer uygulamalar söz konusu dönemde farklı bölgelerde bulunan atölyelerin etkileşim içinde olduğuna işaret etmektedir. Çıkış noktası tartışmaya açık olan bu motiflerin tipleri geniş coğrafyalarda uzun süreli kullanılmıştır. Ayrıca hem doğu hem batı bölgelerinde yaygın olan bu uygulamalarda dini ve sosyal yapılara veya konutlara göre farklı motif tercihi olmamıştır.

Bu süreçteki tercihlerini çok iyi takip edemediğimiz Tarsus'ta tespit edilebilen en erken opus sectile İS IV. yüzyıla tarihlenmektedir (Zoroğlu 1996: 253, 262 res. 11)²⁵. Ayrıca hamam kazılarına kadar, tek tek ele geçen, yerinden sökülmüş

24 Özellikle Elaiussa Sebaste Bazilikası'nda kullanılan sarı renkli taşlar, Tarsus'takilerle benzerlik göstermektedir.

25 Cumhuriyet Alanı kazılarında ortaya çıkarılan opus sectile antik caddenin kenarında, olasılıkla bir evin avlusunda bulunan küçük bir havuzun zemininde yer almaktadır. Döşeme üçgen ve dörtgen plakalarla yapılmıştır.

opus sectile parçaları dışında²⁶ sağlam bir döşeme bulunamamıştır²⁷. Roma Hamamı'ndaki opus sectile ise hem büyük oranda sağlam kalmış olması ile hem de Tarsus'ta bu dönemi temsil eden en belirgin örnek olması ile önem taşımaktadır.

Döşemenin dikkat çeken bir özelliği de, diğer merkezlerde, özellikle Antiocheia'da yaygın olarak görülen köşeli şekillerle oluşturulmuş şemaların burada farklı bir boyuta taşınmış olmasıdır. Tarsuslu usta²⁸ söz konusu motiflere (renk döngüsünü sistematik bir şekilde uygulamasıyla) kendi dokunuşunu yaparak, süregelen sıradan uygulamalarla arasında bir fark yaratmıştır. Böylece kalıplaşmış temel modellere, renklere dayalı uygulanan ikincil desen kurgusu ile daha zengin ve çok yönlü bir görünüm kazandırmıştır.

Erken Hristiyanlık Dönemi stil özelliklerini gösteren opus sectilenin, tabakasında ele geçen buluntular ile de İS V. yüzyıl sonrasına tarihlendirilmesi gerektiğini yukarıda belirtmiştik. Sonrası için ise zemin ve bağlı olduğu mekânın, üzerindeki tabakada ele geçen buluntular ışığında, İS VII. yüzyılın ilk yarısına kadar kullanılmış olduğunu söyleyebiliriz²⁹.

Opus sectile zeminin bazı bölümlerinde özellikle 7. ve 8. panolarda motif düzenlemesine hatta bordür hattına uymayan renklere yerleştirilmiş plakalar göze batmaktadır. Renk ve biçim düzenlemesine bu kadar özen gösterilen döşemedeki söz konusu uyumsuzluklar sonradan yapılan tamiratlar sonucu olmalıdır. Ayrıca 11. ve 12. panolardaki çöküntüler ve plakaların bir kısmında görülen belirgin çatlaklar, büyük ihtimalle duvar veya tavandan sert parçaların düşmesi ile oluşmuştur. Çöküntülere hiç müdahale edilmemiş olması zeminin bu tahribattan sonra bir daha tamir edilmediğini göstermektedir. Bu durum, İS VII. yüzyıl ortalarında, mekânın hamamla birlikte işlevini kaybettiği ve yapının tamamen terk edildiği evrede gerçekleşmiş olmalıdır. Ayrıca söz konusu tarihten sonra, olasılıkla başka amaçlar için kullanılmak üzere, kaplamanın doğu ve güneydoğu bölümü kısmen sökülüştür. Orta Çağ ve sonrasında ise üzeri tamamen kapanan zemin üst üste yükselen katmanların altında kalmıştır.

26 Tarsus'un farklı yerlerinde yapılan her türlü kazı çalışmasında (arkeolojik kazıların ve müze sondajlarının yanı sıra alt yapı çalışmalarında bile), sekizgen, altıgen türevleri, kare ve üçgen şeklinde geometrik opus sectile plakalar ortaya çıkmıştır. Şehirde dağınık şekilde ele geçen bu parçalar buradaki potansiyele işaret etmekte ve bu şekillerle, Tarsus Roma Hamamı'ndakine benzer tarzda oluşturulabilecek motifler konusunda fikir vermektedir.

27 Yakın zamanda Tarsus Müzesi tarafından yapılan bir çalışma sırasında Roma Hamamı'ndakine benzer tarzda başka bir döşeme kalıntısı daha ortaya çıkarılmıştır.

28 Tarsus'ta Antiocheia atölyesinin etki alanında olmakla birlikte kendine özgü tasarımları olan bir atölyenin varlığı bellidir.

29 Özellikle ele geçen Geç Roma Kırmızı Astarlı seramiklerinden Phokaia (Hayes) Form 3F – G ve Form 10C tipleri, Afrika kırmızı Astarlılarından (Hayes) Form 99C ve İS V.-VII. yüzyıllara tarihlenen kandil parçaları söz konusu tabaka için terminus post quem oluşturmaktadır.

Kaynaklar – Bibliography

- Adak Adıbelli 2007 I. Adak Adıbelli, “Tarsus Roma Hamamı Kazısı” 15. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu, 25-40.
- Adak Adıbelli 2008 I. Adak Adıbelli, “Tarsus Roma Hamamı 2006 yılı kazısı” 16. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu, 101-115.
- Adak Adıbelli 2013 I. Adak Adıbelli, “Tarsus Roma Hamamı 2011 Yılı Çalışmaları”, 2. Tarsus Kent Sempozyumu 15-17 Kasım 2012 Medeniyetlerin Buluştuğu Kent Bildiriler Kitabı, Tarsus, 192-196.
- Baydur 2001 N. Baydur, “Arkeolojik Tanımlama”, N. Baydur - N. Seçkin (eds.), Tarsus Donuktaş Kazı Raporu, İstanbul, 1-20.
- Campbell 1988 S. Campbell, The Mosaics of Antioch, Corpus of Mosaics Pavements in Turkey I, Brepols.
- Campbell 1991 S. Campbell, The Mosaics of Aphrodisias in Caria, Corpus of Mosaics Pavements in Turkey, Toronto.
- Coşkun 2004 A. Coşkun, Salamis Antik Kenti Roma Hamamı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Coşkun 2007 A. Coşkun, “Salamis Kenti Roma Hamamı”, *Anatolia* 33, 24- 41.
- D’andria 2019 F. D’andria, “Hierapolis alma Philippum”. Havari’nin Kutsal Alanı’ndaki Yeni Kazılar, Araştırmalar ve Restorasyonlar”, C. Şimşek (ed.), Geçmişten Günümüze Denizli, Denizli’nin Derin Geçmiş Kazı ve Araştırmalar 3, Denizli, 44-73.
- Duman 2019 B. Duman, “Tripolis 2017 Kazı ve Restorasyon Çalışmaları”, C. Şimşek (ed.), Geçmişten Günümüze Denizli, Denizli’nin Derin Geçmiş Kazı ve Araştırmalar 3, Denizli, 30-43.
- Dunbabin 1999 K. M. D. Dunbabin, Mosaics of the Greek and Roman World, Cambridge.
- Fisher 1934 C. H. Fisher, “Bath B, House A and the Roman Villa”, G. W. Elderkin (ed.), Antioch-on-the-Orontes, I: Excavations 1932, Committee for The Excavation of Antioch and Its Vicinity, Princeton, 4-31.
- Grant 2000 M. Grant, Roma’dan Bizans’a İ.S. Beşinci Yüzyıl, Z. Z. İlgelen, (çev.), İstanbul.
- Guyer - Herzfeld 1930 S. Guyer – E. Herzfeld, Meriamlik und Korykos zwei christliche Ruinenstätten des Rauhen Kilikiens, MAMA II, Meriamlik und Korykos; zwei christliche ruinenstätten des rauhen Kilikiens, Manchester.
- Hanfmann - Detweiler 1964 G. M. A. Hanfmann - H. Detweiler, “Excavations at Sardis in 1962”, TAD 12, 1, 26-33.
- İnan 1983 J. İnan, “Perge Kazısı 1981 Çalışmaları,” TAD 26, 2, 1-63.
- Kadioğlu 1997a M. Kadioğlu, “Ankyra Opus Sectileleri”, TAD 31, 351-382.
- Kadioğlu 1997b M. Kadioğlu, Menderes Magnesiası, Latrina Opus Sectileleri, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Kadioğlu 2005 M. Kadioğlu, “Die Opus Sectile-Wandverkleidung der Latrine in Magnesia am Mäander”, *IstMitt* 55, 305-332.
- Karabulut vd. 2011 H. Karabulut - M. Önal - N. Dervişoğlu, Haleplibahçe Mozaikleri Şanlıurfa/Edessa, İstanbul.
- Kiilerich 2014 B. Kiilerich, “The Opus Sectile from Porta Marina at Ostia and the Aesthetics of Interior Decoration”, I. Jacobs (ed.), Production and Prosperity in The Theodosian Period, Leuven – Walpole, MA, 167-189.
- Koch 2007 G. Koch, Erken Hristiyan Sanatı, A. Aydın (çev.), İstanbul.
- Levi 1947 D. Levi, Antioch Mosaic Pavements, Vol 1,2, Princeton.
- Marinucci - Falzone 2001 A. Marinucci - S. Falzone, “La Maison de Diane (I iii 3–4)”, J.P. Descoedres (ed.), Ostie-port et porte de la Rome antique, Geneva, 230-244.
- Mc David 2016 A. Mc David, “Renovation in the Hadrianc Baths in late antiquity”, R.R.R. Smith et al. (eds.), Aphrodisias Papers 5: Excavation and Research at Aphrodisias, 2006-2012, Portsmouth, RI: JRA Supplement 103, 209-224.
- Morselli 2010a C. Morselli, “Lo Scavo - La Distruzione Dell’Agora E L’Impianto Della Basilica Probizantina (Fase 3: metà V sec. d.C.)”, E. E. Schneider (ed.), Elaiussa Sebaste III. L’Agora Romana, İstanbul, 54-89.
- Morselli 2010b C. Morselli, “Lo Scavo - La Vita Della Chiesa (Fase 4: seconda metà V – fine VI/ inizi VII sec. d.C.)”, E. E. Schneider (ed.), Elaiussa Sebaste III. L’Agora Romana, İstanbul, 90-109.
- Özyıldırım - Yeğin 2017 M. Özyıldırım - Y. Yeğin, “Olba Manastırı Kuzey Kilisesi’nden (Diakonikon) Bizans Dönemi Opus Sectile Taban Döşemesi”, *Seleucia* VII, 47-68.
- Pamir 2008 H. Pamir, “Antakya (Antiocheia ad Orontes)’daki Bazı Hamam Yapılarının Yeniden Değerlendirilmesi F Hamamı, Narlıca Hamamı ve Çekmece Hamamı”, İ. Delemen – S. Çokay-Kepçe - A. Özdizbay - Ö. Turak

- (eds.), Prof. Dr. Haluk Abbasoğlu'na 65. Yaş Armağanı-Euergetes, Cilt II, İstanbul, 945-962.
- Peschlow 1983 U. Peschlow, "Zum byzantinischen opus sectile-Boden", R. M. Boehmer - H. Hauptmann (Hrsg.), Beiträge zur Altertumskunde. Festschrift für Kurt Bittel, Mainz, 435-447.
- Ramsay 2000 W. M. Ramsay, Tarsus (Aziz Pavlus'un Kenti), L. Zoroğlu (çev.), Ankara.
- Ricci 2012 A. Ricci, "Kent Arkeolojisi, İstanbul: Küçükyalı Arkeopark'ı", Arkeoloji ve Sanat Dergisi 139, 202-216.
- Salman - Göncü 2012 B. Salman - H. Göncü, "Smyrna Boleuterion'u Orkestrası Opus Sectile Döşemesi", Arkeoloji ve Sanat Dergisi 140, 123-132.
- Salzmann 1991 D. Salzmann, "Mosaiken und Pavimenti in Pergamon, Vorbericht der Kampagnen 1989 und 1990", AA 3, 433-456.
- Schneider 1943 A. Maria Schneider, Die römischen und byzantinischen Denkmäler von Iznik-Nicaea, Berlin.
- Stillwell 1938 R. Stillwell, Antioch-on-the-Orontes II, The Excavations 1933-1936 Committee for the Excavation of Antioch and Its Vicinity, Princeton.
- Stillwell 1941 R. Stillwell, Antioch-on-the-Orontes III, The Excavations 1937-1939 Committee for the Excavation of Antioch and Its Vicinity, Princeton.
- Şimşek 2012 C. Şimşek, "2010 Yılı Laodikeia Kazıları", 33. KST 4, 569-601.
- Şimşek - Bayram 2014 C. Şimşek - F. Bayram, "Merkezî Kilise ve Çevresindeki Yapı Kalıntıları", C. Şimşek (ed.), 10. Yılında Laodikeia, 2003-2013 yılları Laodikeia Çalışmaları 3, İstanbul, 283-301.
- Topçu 1982 Ç. Topçu, "Seleukeia 1981 Kazı Çalışmaları", 4. KST, 271-276.
- Tulunay 2009 E. T. Tulunay, "Nif (Olympos) Dağı Araştırma ve Kazı Projesi: 2007 Yılı Kazısı", 30. KST 3, 411-426.
- Waelkens - Poblome 2012 M. Waelkens - J. Poblome, Sagalassos City of Dreams, Limburg.
- Yağcı 2007 R. Yağcı, "Soli/Pompeipolis 2005 Yılı Kazıları" 28. KST 2, 175-184.
- Yegül 1986 F. K. Yegül, The Bath - Gymnasium Complex at Sardis, Archaeological Exploration of Sardis, Report 3, Cambridge Mass.
- Yegül 2006 Antik Çağda Hamamlar ve Yıkanma, Emel Erten (çev.), İstanbul.
- Yegül 2011 F. Yegül, Roma Dünyasında Yıkanma, İstanbul.
- Zoroğlu 1988 L. Zoroğlu, "Kelenderis 1986 Yılı Çalışmaları", V. AST I, 409-422.
- Zoroğlu 1989 L. Zoroğlu, "Kelenderis 1987 Yılı Kazısı", 10. KST, 135-155.
- Zoroğlu 1995 L. Zoroğlu, Tarsus Tarihi ve Tarihsel Anıtları, Adana.
- Zoroğlu 1996 L. Zoroğlu, "Tarsus Cumhuriyet Alanı 1994 Yılı Çalışmaları" 17. KST 2, 245-262.
- Zoroğlu vd. 2004 L. Zoroğlu, "Kelenderis 2002 Yılı Kazısı Raporu", 25. KST 2, 451-466.
- Zoroğlu vd. 2006 L. Zoroğlu, "Kelenderis 2004 Yılı Kazısı Raporu", 27. KST 2, 241-256.

